

СУТНІСТЬ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ МОДЕЛІ «ЕТНІЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ»: КРИТИЧНИЙ ЕТНОКОНФЛІКТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Простежується сутність та призначення моделі «етнічної демократії» в контексті критичного етноконфліктологічного аналізу. На основі нових матеріалів досліджуються й висвітлюються її основні постулати та риси. Показано її наукову неспроможність та недемократичний характер. Доводиться, що пропаганда моделі «етнічної демократії», спроби її втілення в життя створюють сприятливі умови для зародження та ескалації етнополітичних конфліктів.

Ключові слова: етнополітична конфліктологія, модель «етнічної демократії», «серцевинна етнічна нація», «не-серцевинні етнічні меншини», громадянська демократія.

Olga Maruchowska-Kartunowa. Istota i znaczenie modelu „demokracji etnicznej”: krytyczna analiza etnokonfliktologiczna.

Autorka poświęciła artykuł istocie i znaczeniu modelu „demokracji etnicznej”. Na podstawie nowych danych ukazała jego najważniejsze wady, w tym słabe naukowe podstawy i w rzeczywistości niedemokratyczny charakter. Autorka udowadnia, że propagowanie modelu „demokracji etnicznej” i próby jego wcielenia w życie stwarzają sprzyjające warunki dla powstania i eskalacji konfliktów o podłożu etnicznym.

Słowa kluczowe: konflikty etnopolityczne, model „demokracji etnicznej”, „rdzenna nacja etniczna”, „nierdzenne mniejszości etniczne”, demokracja obywatelska.

Ольга Маруховская-Картунова. Сущность и предназначение модели «этнической демократии»: критический этноконфликтологический анализ.

Исследуется сущность и назначение модели «этнической демократии» в контексте критического этноконфликтологического анализа. На основе новых материалов исследуются и освещаются ее основные постулаты и черты. Показано ее научную несостоятельность и недемократический характер. Доказывается, что пропаганда модели «этнической демократии», попытки ее воплощения в жизнь создают благоприятные условия для зарождения и эскалации этнополитических конфликтов.

Ключевые слова: этнополитическая конфликтология, модель «этнической демократии», «сердцевинная этническая нация», «не-сердцевинные этнические меньшинства», гражданская демократия.

Olga Marukhovska-Kartunowa. The Essence and the Function of the “Ethnic Democracy” Model: Critical Ethnoconflictological Analysys.

The essence and the function of the “ethnic democracy” model in the context of the critical ethnoconflictological analysis has been deduced. Its main postulates and features are elucidated on the basis of the new data. The scientific inadequacy and non-democratic character of the “ethnic democracy” model has been ostended. It has been proved that the propaganda of this model and the attempts to put it into practice produce a conducive circumstances to the nascence and escalation of the ethnopolitical conflicts.

Key words: science of ethnopolitical conflicts, “ethnic democracy” model, “core ethnic nation”, “non-core ethnic minorities”, civic democracy.

Актуальність дослідження даної проблеми зумовлена кількома чинниками. По-перше, впродовж останніх років у науковий дискурс деяких країн почала наполегливо «вкидатися» концепція, а з часом і модель т. зв. «етнічної демократії». Схоже, що це стало новою тенденцією, яка особливо помітно почала посилюватися після дезінтеграції СРСР та СФРЮ і народження (відродження) близько двох десятків нових держав. По-друге, кілька з них, зокрема Естонія, Латвія, Грузія та деякі інші, потрапили в тенета моделі «етнічної демократії». По-третє, хоча небезпечність наслідків впровадження в життя моделі «етнічної демократії» стає все більш очевидною, питання подальшого викриття наукової неспроможності цієї моделі не знімається з порядку денного з огляду на її підступний характер та здатність до трансформації й мімікрії.

Ступінь наукової розробки зазначеної проблеми є досить неоднозначним і різномірним. У західній етнополітології та етнополітичній конфліктології він, у силу різних обставин, висвітлений вкрай слабо та й то це переважно праці деяких ізраїльських дослідників, зокрема Й. Пеледа, Г. Сміта, С. Смухи та ін. [1, 2, 3]. Натомість у самому Ізраїлі, а також

у Грузії, Естонії, Латвії та деяких державах, утворених на теренах колишньої СФРЮ, даній проблематиці присвячено значну кількість праць, зокрема С. Дячкової, П. Ярве та Н. Сабанадзе [4, 5, 6, 7]. Що стосується України, то тут про основні положення концепції/моделі «етнічної демократії» (як суто теоретичного конструкту) стисло йшлося в одній з попередніх публікацій автора даної статті [8]. Виходячи з цього, а також враховуючи суперечливий характер моделі «етнічної демократії» (вже як зразка і взірця вирішення етнополітичних проблем поліетнічних держав, особливо тих, які стають на шлях демократизації) та її потенційну небезпеку (зокрема надзвичайно потужний етноконфліктний потенціал), у даній статті вперше у вітчизняній етнополітичній конфліктології здійснюється спроба всебічного критичного аналізу згаданої моделі.

Перш за все, зазначимо, що розробником і активним пропагандистом моделі «етнічної демократії» вважається ізраїльський дослідник Семмі Смуха. Він дав таке визначення запропонованого ним поняття: «Етнічна демократія — це демократична політична система, що поєднує поширення громадянських і політичних прав на постійних мешканців, які бажають бути громадянами, з наданням привілейованого статусу чисельно більшій групі. Це демократія, яка містить у собі недемократичну інституціоналізацію домінування однієї етнічної групи».

Загальне уявлення про сутність та призначення моделі «етнічної демократії» дає ознайомлення з її основними рисами, які С. Смуха в своїй праці «Модель етнічної демократії» сформулював так:

1. «Домінуючий етнічний націоналізм визначає, що існує лише одна етнічна нація, яка має ексклюзивне (виключне) право на цю країну» (тут і нижче курсив С. Смухи, — прим. автора). При цьому цю етнічну націю він називає «серцевинною етнічною нацією» (core ethnic nation), а решту етнічних мешин, що проживають у даній країні — «не-серцевинними етнічними групами» (non-core ethnic groups). Отже, «етнічна демократія» в тлумаченні С. Смухи визначається як така, що апіорі передбачає нерівноправність та дискримінацію етнічних меншин. Принагідно зазначимо, що в науковому дискурсі в деяких західноєвропейських та в усіх східноєвропейських країнах, зокрема в Україні, замість поняття «серцевинна етнічна нація», інколи використовується поняття «титильна нація».

2. «Держава розрізняє, відокремлює членство в єдиній серцевинній етнічній нації від громадянства». Це означає, що «державна наполегливо намагається обмежити громадянство членами серцевинної етнічної нації» і у першу чергу заопікується нею та її громадянами, а вже потім, як другорядною справою, громадянами своїх «не-серцевинних етнічних груп».

3. «Серцевинна етнічна нація володіє і керує державою». Остання, за твердженням С. Смухи, «визначає політику на користь серцевинної етнічної нації» та «забезпечує привілейований статус для її членів». Отже, тут йдеться про намагання легітимізувати енократичний характер політичного режиму та закріпити панування серцевинної етнічної нації».

4. «Держава мобілізує серцевинну етнічну націю». Мета цієї мобілізації, за свідченням С. Смухи, полягає в тому, щоб «запобігти зростанню апатії серед представників серцевинної етнічної нації та перешкодити їх асиміляції». Окрім цієї «мінімальної фундаментальної мети», зауважує він, завдання полягає в тому, щоб «культивувати ексклюзивну національну ідентичність» та створити «преференційні», тобто особливі, найсприятливіші умови для існування і розвитку членів серцевинної етнічної нації, що сприятиме «отриманню їхньої повної згоди, легітимності, ідентифікації, підтримки, участі та пожертви для національних проєктів». Кінцева мета згаданої мобілізації — «продовження створення або перетворення серцевинної етнічної нації (етнічне націо-будівництво) або націо-державне будівництво та захист проти уявної або реальної загрози». Нагородою за все це — є «спеціальні привілеї» для членів серцевинної етнічної нації. Отже, на наш погляд, тут йдеться, з одного боку, про залякування реальними, а найчастіше уявними загрозами, а з іншого боку — про розбещення членів серцевинної етнічної нації «принадами» етнічного націоналізму та «етнічної демократії».

5. «Держава наділяє не-серцевинні групи неповними індивідуальними і колективними правами». Сам С. Смуха пояснює і визнає, що тут йдеться про те, що колективні й особливо індивідуальні права членів не-серцевинних етнічних груп «певною мірою обмежені і зазвичай слабо захищені». Будь-які коментарі з нашого боку в цьому випадку видаються зайвими.

6. «Держава дозволяє не-серцевинним групам вести парламентську та позапарламентську боротьбу за зміни». Тут постає щонайменше два слухних, але риторичних запитання. Перше: а чи варто і демократично вдаватися до дискримінації «не-серцевинних етнічних груп», щоб потім «ощасливлувати» їх дозволом вести з цією державою, точніше з її домінуючою (пануючою) серцевинною етнічною нацією, тривалу і виснажливу для обох сторін боротьбу? І друге запитання: чи не створює запровадження моделі «етнічної демократії» сприятливий ґрунт для перманентного нуртування етнополітичних конфліктів, їх ескалації чи навіть перетворення на етнічні війни, як це не раз траплялось в самому Ізраїлі, Грузії чи в «постюгославських» країнах?

7. «Держава сприймає не-серцевинні етнічні групи як загрозу». Зрозуміло, що тут С. Смуха має на увазі загрозу домінуванню (пануванню) та численним привілеям саме «серцевинній етнічній нації».

8. «Держава встановлює певний контроль над не-серцевинними етнічними групами». У цьому разі все зрозуміло і можна, на наш погляд, обійтися лише одним коментарем. У даному випадку йдеться не просто про декларування, а про намагання інституціоналізувати субординований (підлеглий) статус не-серцевинних етнічних меншин.

Не важко помітити, що навіть в інтерпретації самого С. Смухи модель «етнічної демократії» має дуже мало спільного зі справжньою демократією, її загально визнаним розумінням і тлумаченням окрім, звичайно, самої назви — «демократія». Хоча, на наш погляд, цій моделі більше б пасувала назва «етнократія», тобто влада однієї, зокрема домінуючої (пануючої) етнічної нації.

Тут варто звернути увагу на багатоцільове призначення та варіативність підходів до використання поняття «етнічна демократія» і обох його складових, тобто прикметника «етнічна» та іменника «демократія». По-перше, для правлячих кіл США та їх деяких західних союзників це сигнал і своєрідне «алібі», що має виправдовувати їх прихильне ставлення й всебічну підтримку правлячого класу країн «етнічної демократії», кінцевою метою чого є посилення над ними свого впливу чи встановлення контролю. По-друге, для правлячого класу домінуючої (пануючої) в країні етнічної нації поняття «етнічна демократія», зокрема його іменник «демократія», це своєрідний «сертифікат» та «парасолька», що мають засвідчувати приналежність цієї держави до родини демократичних держав, демонструвати її переваги і зверхність над усіма іншими недемократичними країнами і захищати її від будь-яких критичних зауважень чи негативних оцінок. По-третє, для більшості (але далеко не всіх) представників домінуючої (пануючої) в країні «серцевинної» етнічної нації прикметник «етнічна» — це своєрідна «вірча грамота», що має засвідчувати їх «першосортність» та «вроджене право» на суттєві пільги і привілеї, а іменник «демократія» — невичерпне джерело їх задоволення і пихатості. По-четверте, для представників же субординованих (підлеглих) «не-серцевинних» меншин прикметник «етнічна» — це така собі «двідка» або «чорна відмітка» про їх «вроджену другосортність» та приреченість на різного роду обмеження і дискримінацію, а іменник «демократія» — це своєрідна «цукерка», яка повинна якось «підсолодити» гіркоту їх другорядного принизливого статусу. По-п'яте, для правлячого класу та представників домінуючої (пануючої) серцевинної етнічної нації, які ще тільки шукають шляхи до справжньої демократії, поняття «етнічна демократія» та обидві його складові, тобто прикметник «етнічна» та іменник «демократія» — це такі собі принади, за допомогою яких їх намагаються втягнути в тенета псевдодемократії.

Одним із типових прикладів останнього можуть бути намагання С. Смухи зобразити «етнічну демократію» ледве не «ниткою Аріадни» чи «чарівною паличкою» та довести, що цей тип демократії та побудований на ній політичний режим, зокрема в Ізраїлі, може служити

архетипом справжньої демократії для інших країн. «Етнічна демократія, — наголошував він, — є особливо привабливою для етнічних держав, які демократизуються. Перехід від не-демократії до ліберальної, мультикультурної або консоціативної демократії — це досить великий стрибок для цих етнічних держав, а винайдена етнічна демократія є компромісом, який допоможе їм зберегти етнічне домінування та етнічний націоналізм разом з демократією. Деякі незалежні держави колишнього Радянського Союзу, особливо Естонія, Латвія, Грузія та мусульманські держави рухаються в цьому напрямку» [9, р. 32, 85].

Показово і цілком природно, що появу цієї і концепції, і моделі проігнорувала абсолютна більшість відомих західних дослідників та власників наукових друкованих видань. Хоча траплялись і винятки. Так, поважний і респектабельний британський журнал «Nation and Nationalism» в одному зі своїх номерів для концепції (моделі) «етнічної демократії» виділив спеціальну рубрику, в якій вмістив шість статей, у тому числі дві статті С. Смухи. (Останнє, до речі, є безпрецедентним випадком для солідних західних наукових видань) [10, 11].

Наприкінці 90-х років ХХ ст. концепція та модель «етнічної демократії» зазнала досить потужної і жорсткої, а часом навіть нищівної критики. Показово, що найбільш жорсткою, прискіпливою і в'їдливою вона була і залишається саме з боку багатьох ізраїльських дослідників. З цього приводу сам С. Смуха визнавав, що після оприлюднення його концепції та моделі «етнічної демократії» з'явилася низка публікацій, які «викликали гарячі, роздратовані дискусії». Основні критичні зауваження на адресу концепції/моделі «етнічної демократії» шли і йдуть по таких чотирьох основних напрямках: концептуальна неадекватність, нестабільність, неефективність та брак легітимності [12, р. 21-28, 34].

Перше критичне зауваження (щодо концептуальної неадекватності) досить чітко сформулював Орен Їфтахель, який стверджував, що «етнічна демократія є концептуально неадекватною, оскільки розглядається в суперечливих термінах, нездатних об'єднати рівність і нерівність. Це безладне і довільне перекручення концепції демократії тому, що режим, який за визначенням заперечує повну рівність прав не може і не повинен тлумачитися як демократичний». Більше того, він переконливо доводив, що «етнічна демократія і Herrenvolk демократія є однаково не-демократичними режимами», що «вони різняться лише тактикою» і що «етнічна демократія має лише демократичний фасад» [13].

Подібну точку зору поділяє й чимало інших ізраїльських дослідників. Зокрема, Бен'ямін Нейбергер у статті з досить промовистою назвою «Демократія з чотирма брудними плямами», маючи на увазі твердження С. Смухи про те, що «етнічна демократія — це компроміс між демократичним режимом та етнічною державою», досить слушно зазначав: «Якщо це компроміс, тоді це більше не є «додатковим типом демократії». Це вже компроміс між демократією та чимось іншим, зокрема між «контрольованою демократією» (control democracy) та «Herrenvolk демократією» і характеризував етнічну демократію як «напів-демократію» (semi-democracy) [14, р. 107]. До цих слушних оцінок і висновків можна додати лише два невеликих пояснення і зауваження. По-перше, під «Herrenvolk демократією» мається на увазі політичний режим, за якого громадянські права надаються лише представникам домінуючої в суспільстві групи. Цей тип «демократії» визначається також як «демократія для раси панів», що формально виключає права інших груп. По-друге, сурогатна модель «етнічної демократії», на жаль, не просто завела деякі країни (зокрема ті, в яких відбулись і безславно завершилися т. зв. «кольорові революції») на манівці, а й призвела до ескалації етнополітичних конфліктів і спалаху етнічних війн, трагічним прикладом яких стала Грузія часів президентства З. Гамсахурдії і особливо М. Саакашвілі.

У контексті етнополітичної конфліктології важливого значення набуває друге критичне зауваження, зокрема щодо нестабільності «етнічної демократії», що свідчить про притаманний їй надзвичайно потужний конфліктний потенціал. Сутність цього зауваження зводилося до того, що «етнічна демократія» як режим «не є і не може бути стабільним через вмонтовані в нього суперечності й протиріччя». Прихильники зазначеної точки зору, зокрема Надім Роухана та Асад Ганем, пояснювали цю «ендемичну нестабільність» також «неспроможністю

й нездатністю етнічної демократії, як системи, забезпечити основні людські потреби, зокрема поваги, приналежності, ідентичності та рівності членів не-серцевинних спільнот». Така система, на їх слушну думку, «або занепадає до авторитарного контролю або піднімається до консоціативної демократії, але не може тривалий час залишатися такою як є» [15].

Щодо третього критичного зауваження («неефективність етнічної демократії»), не менш цікавого і важливого з точки зору етнополітичної конфліктології, то більшість навіть ізраїльських дослідників, зокрема вже згадувані А. Ганем, Б. Нейбергер, Н. Роухана та інші, ставлять під сумнів спроможність «етнічної демократії» як режиму управляти внутрішніми конфліктами та послаблювати їх. Більше того, вони цілком слушно стверджують, що ця модель є неефективною тому, що вона, і з цим погоджується навіть сам С. Смуха, «заморожує етнічні конфлікти замість того, щоб їх зменшувати та послаблювати».

Дійсно, практика застосування «етнічної демократії» засвідчує її повну безпорадність та абсолютну непридатність для розв'язання етнополітичних конфліктів. Більше того, є достатньо підстав для висновку про те, що саме «етнічна демократія» провокує народження нових та ескалацію існуючих етнополітичних конфліктів, а також їх трансформацію в етнічні війни. Прикладів цього більш ніж достатньо, зокрема сам Ізраїль, де за останні півстоліття відбулося шість етнічних війн, або Грузія, де за останні двадцять років також спалахнуло кілька подібних війн.

Мабуть, найбільше критичних зауважень на адресу «етнічної демократії» з боку ізраїльських дослідників стосувалося і стосується четвертої її риси, зокрема «браку легітимності». Вони досить переконливо доводять, що за терміном «етнічна демократія» ховається «уявна, голослівна (allegedly), а не справжня демократія». Зокрема, вже згадуваний Б. Нейбергер досить переконливо довів, що «етнічна демократія» є не лише і не просто «нелегітимною», а «невиправно недемократичною (incorrigible non-democracy)». А це, на нашу думку, означає, що «етнічну демократію» не можна трансформувати у справжню демократію без очищення її від основних авторитарно-етнократичних засад.

Інший ізраїльський дослідник Йоссі Йонах засудив «етнічну демократію» та її прихильників, перш за все, за те, що вони використовують її як «маскувальне знаряддя для легітимізації поганої системи квазідемократії та гегемоністського контролю» [16]. На цілком коректну і конструктивну думку Азмі Бішара, концепція/модель «етнічної демократії» становить небезпеку, оскільки приховує дійсність замість того, щоб критикувати її». І з огляду на це, вона [«етнічна демократія»] «повинна бути замінена на будь-який інший справжній тип громадянської демократії, зокрема на мультикультурну демократію» [17].

На окрему згадку заслуговує спеціальна стаття відомих ізраїльських дослідників А. Ганема, Н. Роухана та О. Їфтахеля «Аналіз «етнічної демократії»: відповідь С. Смусі». Показово, що і в назві статті, і по всьому її тексту автори використовують поняття «етнічна демократія» тільки беручи його в лапки, і вже цим висловлюючи своє несприйняття самого поняття й ставлячи під сумнів коректність його назви та сутності.

Стаття починається з твердження, що Ізраїль, всупереч тверджень С. Смухи, не може розглядатися як «архетипний» випадок відносин «більшість – меншість». І ставлять під сумнів його твердження про те, що санкціонована державою довготривала нерівність колективних прав етнічних меншин може співіснувати з демократичним правлінням. При цьому вони відкидають намагання С. Смухи розрізнити індивідуальні та колективні права етнічних меншин, які часто не розрізнені, оскільки обмеження, накладені на колективні права, спричиняють обмеження індивідуальних прав, таким чином порушуючи фундаментальний демократичний принцип індивідуальної громадянської рівності.

Згадані дослідники також переконливо доводять, що «Ізраїль як держава і політична система зберігає зверхність євреїв та підлеглість, нижчий ступінь арабів на кількох рівнях», зокрема на ідеологічному, символічному, структурному, політичному, правовому та ін. Отже, на їх слушну думку, в державі встановлено «конституційну тиранію більшості», яка «перешкоджає арабам ефективно мобілізуватися в цій політичній системі і виключає їх

з ключових позицій та ресурсів». Усе це, за їх слушним твердженням, є свідченням того, що «в етнократичних режимах одна етнічна нація... привласнює державу, зводячи інші групи до громадян другого сорту». А, отже, «етнічна демократія» не вважається і не може вважатися «архетипом» будь-якого демократичного режиму». І взагалі, роблять висновок А. Ганем, Н. Роухана та О. Їфтахель, неможливе встановлення «етнічної демократії» у поліетнічному суспільстві. Виходячи з цього, вони вкотре заперечують легітимність «етнічної демократії», вказуючи при цьому на некоректність зазначеного поняття, і замість нього пропонують поняття «етнократія» для того, щоб підкреслити недемократичний характер режиму».

Надзвичайно важливим, з точки зору етнополітичної конфліктології, є висновок згаданих дослідників про те, що: «Реально існуюча, явна, юридично вкорінена етнічна нерівність, як у випадку з Ізраїлем, є головним джерелом етнічної напруженості та конфлікту». Більше того, «етнічна демократія» навіть у віддаленому майбутньому не передбачає ліквідацію нерівності, а лише її певне пом'якшення, а, отже, «ця інновація може стати засобом і приводом для відкладеного етнічного конфлікту». Уточнюючи це положення, вони наголошують, що запровадження «етнічної демократії» може «відкласти вибух конфронтації», «але навряд чи усуне джерело конфлікту». А їх остаточний висновок звучить як вирок: «Ми стверджуємо, що «етнічна демократія» є і теоретично, і емпірично неспроможною» [18, р. 254-262, 265]. Отже, тут йдеться про неспроможність і концепції, і моделі «етнічної демократії».

Варто звернути увагу і на те, що впродовж останніх років все більш помітною стає критика і теоретико-методологічних засад зазначеної концепції (моделі). Яскравим прикладом цього може слугувати стаття А. Данела під красномовною назвою «Методологічна критика концепції етнічної демократії», що була видрукувана 2009 р. у відомому і впливовому «Журналі ізраїльської історії». В ній, зокрема, переконливо доводилося, що зазначена концепція є так само неспроможною і в теоретико-методологічному аспекті [19].

На завершення варто навести цілком слушне твердження професора Йельського університету Емі Чуа про те, що Захід «поширює версії капіталізму та демократії, які самі західні країни ніколи не приймали», і які «потенційно можуть сприяти поширенню етнічної ворожнечі» [20].

Отже, проведений нами критичний етноконфліктологічний аналіз теоретичних засад і практики втілення в життя основних положень концепції (моделі) «етнічної демократії» підтверджує коректність оцінок та висновків західних і, перш за все, самих ізраїльських дослідників, про те, що: а) її основне призначення полягає у спробах обґрунтувати, з одного боку, зверхність, привілеї та домінування (панування) т. зв. «серцевинної етнічної нації», а, з іншого боку, довести другорядність, нерівноправність та субординований/підлеглий статус «несерцевинних етнічних меншин»; б) у науковому відношенні вона є неспроможною, оскільки її постулати суперечать засадам, принципам і нормам справжньої, загальноновизнаної демократії; в) зазначена концепція (модель) має потужний конфліктний потенціал, тобто здатність сприяти народженню нових та ескалації вже існуючих етнополітичних конфліктів або навіть їх перетворенню на етнічні війни; г) вона становить неабияку небезпеку національній єдності й територіальній цілісності поліетнічних держав, особливо тих, які стають на шлях пошуків реальної, а не голосливної, однобічної, бутафорної демократії. Викриття справжньої сутності й призначення концепції (моделі) «етнічної демократії» та інших подібних їй підступних теоретичних конструкцій та фальшивих зразків вирішення етнополітичних проблем є одним з основних завдань етнополітичної конфліктології як науки і навчальної дисципліни.

1. *Peled Y.* Ethnic Democracy and the Legal Structure of the Citizenship: Arab Citizens of the Jewish State / Peled Yoav // American Political Science Review. – June 1992. – Vol. 86. – № 2. – P. 432–442.
2. *Smith G.* The Ethnic Democracy Thesis and the Citizenship Question in Estonia and Latvia / Smith Graham // Nationalities Papers. – 1996. – Vol. 24. – № 2. – P. 199–216.
3. *Smootha S.* Ethnic Democracy: Israel as an Archetype / Smootha Sammy // Israel Studies. – 1998. – Vol. 2. – № 2. – P. 198–241.
4. *Diatchkova S.* Ethnic Democracy in Latvia / Diatchkova Svetlana // The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe / [ed. Smootha Sammy, Jarve Priit]. – Budapest : Open Society Institute, 2005. – P. 81–114.
5. *Jarve P.* Ethnic Democracy and Estonia: Application of Smootha's Model / Jarve Priit // Flensburg: European Centre for Minority Issues, 2000, Working Paper № 7. – P. 1–41.
6. *Perry V.* Ethnic Democracy in Bosnia and Herzegovina: Containing the Spectre? / Perry Valery // The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe / [ed. Smootha Sammy, Jarve Priit]. – Budapest : Open Society Institute, 2005. – P. 209–240.
7. *Sabanadze N.* Georgia's Ethnic Democracy: Source of Instability / Sabanadze Natalie // The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe / [ed. Smootha Sammy, Jarve Priit]. – Budapest : Open Society Institute, 2005. – P. 115–137.
8. *Маруховська-Картунова О. О.* Концепція «етнічної демократії» в контексті сучасної етнополітичної конфліктології / О. О. Маруховська-Картунова // Нова парадигма: Філософія. Політологія. Соціологія : журнал наук. праць / [гол. ред. В. П. Бех]. – К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 97. – С. 110–120.
9. *Smootha S.* The Model of Ethnic Democracy / S. Smootha. – Flensburg : European Centre for Minority Issues, 2001. – 95 p.
10. *Smootha S.* Types of Democracy and Modes of Conflict-management in Ethnically Divided Societies / Smootha Sammy // Nations and Nationalism. – 2002. – Vol. 8. – № 4. – P. 423–431.
11. *Smootha S.* Viability of Ethnic Democracy The Model of Ethnic Democracy: Israel as a Jewish and Democratic State / Smootha Sammy // Nations and Nationalism. – 2002. – Vol. 8. – № 4. – P. 475–503.
12. *Smootha S.* The Model of Ethnic Democracy / Smootha Sammy // The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe / [ed. Smootha Sammy, Jarve Priit]. – Budapest : Open Society Institute, 2005. – P. 5–59.
13. *Yiftachel O.* The Concept of “Ethnic Democracy» and Its Applicability to the Case of Israel / Yiftachel Oren // Ethnic and Racial Studies. – 1993. – Vol. 15. – № 1. – P. 125–136.
14. *Neuberger B.* Democracy with Four Stains / Neuberger Benyamin // Panim. – 1999. – № 9. – P. 104–108.
15. *Rouhana N.* The Crisis of Minorities in Ethnic State: The Case of Palestinian Citizens in Israel / Rouhana Nadim, Ghanem As'ad // International Journal of Middle East Studies. – 1998. – Vol. 30. – P. 321–346.
16. *Yonah Y.* Fifty Years Later: The Scope and Limits of Liberal Democracy in Israel / Yonah Yossi // Constellations. – 1999. – № 3. – P. 411–428.
17. *Bishara A.* The Process of Sovereignty Has Not Been Completed [Електронний ресурс] / Bishara Azmi. – Режим доступу : http://www.azmibishara.info/publications/a_2000Sovereignty.html.
18. *Ghanem A.* Questioning «Ethnic Democracy»: A Response to Sammy Smootha / Ghanem As'ad, Rouhana Nadim, Yiftachel Oren // Israel Studies. – 1998. – Vol. 3. – № 2. – P. 253–267.
19. *Danel A.* A Methodological Critique of the Concept of Ethnic Democracy / Danel Adam // The Journal of Israeli History. – 2009. – Vol. 28. – № 1. – P. 37–54.
20. *Chua A.* World on Fire: How Exporting Free Market Democracy Breeds Ethnic Hatred and Global Instability / Chua Amy. – Anchor, 2004. – 386 p.